

НОВІТНІ ЧАСИ

УДК 322 : 274 (477) «1920/1929»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.3.210>

*Роман Сітарчук, Василь Фазан**

ГОЛОВНІ ЗАСАДИ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1920-ті рр.

Анотація: *Характеризується політика радянсько-більшовицької влади щодо об'єднань адвентистів сьомого дня, баптистів, євангельських християн і християн євангельської віри (в тексті: протестанти / євангелісти) у радянській Україні у 1920-ті рр. – період особливо насичений подіями, оскільки відбувався процес інституалізації протестантських організацій.*

У роботі простежено еволюцію радянського законодавства про культу, яке регулювало діяльність протестантських організацій, та тісно пов'язаної з ним політики більшовицької партії у релігійному питанні. Механізм поступової, з урахуванням кон'юнктури суспільства, ліквідації протестантських об'єднань був запущений на початку 1920-х рр. З того часу почали формуватися фундаментальні чинники більшовицько-радянської політики: невідповідність слів і діла, домінування демагогії та цинізму в судженнях про релігію тощо. Стала нормою практика розходження змісту широкомасштабних декларацій і таємних циркулярів, що визначали практичні дії офіційних органів, спецслужб, сприяли зростанню зловживань щодо протестантів на місцях. Законодавство, політика щодо євангелістів за своєю суттю були фактично антирелігійними і загалом негативно позначилися на ефективній життєдіяльності громад, гальмували їх розвиток.

Ключові слова: *влада, громада, директиви, законодавство, інструкції, євангелісти, організація, політика, правоохоронні органи, протестанти, репресії, сектанти, спецслужби, утиски*

Питання вивчення державно-церковних відносин в радянській Україні не є новим. Цією проблематикою займалися та продовжують її висвітлювати низка авторів. Їх дослідження базуються на аналізі праць радянських авторів та архівних документів і зосереджувалися переважно на вивченні відносин більшовицької влади та православної церкви. Ми у своїй розвідці зробили акцент на політиці радянських урядових і більшовицьких партійних структур щодо союзів протестантів (євангелістів). З огляду на ті

* Сітарчук Роман Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0280-6844>; e-mail: roman_sit@ukr.net

Фазан Василь Васильович – доктор педагогічних наук, доктор теологічних наук, професор, проректор з наукової роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9823-3704>; e-mail: fazanv@gmail.com

складні процеси, які відбуваються зараз в українському міжконфесійному середовищі, звернення вкотре до історії державно-церковних відносин на теренах нашої держави нам видається актуальним, оскільки дає змогу розглянути наративи минулого для їх врахування у сьогоденні. У цій статті характеризується політика радянсько-більшовицької влади щодо об'єднань адвентистів сьомого дня, баптистів, євангельських християн і християн євангельської віри в радянській Україні у 1920-ті рр. – період особливо насичений подіями, оскільки відбувався процес інституалізації протестантських організацій. *Мета роботи:* показати еволюцію радянського законодавства про культури та тісно пов'язаної з ним політики більшовицької партії, які регулювали всі види діяльності протестантських організацій. У колі дослідження робота тих урядових / партійних структур, які на практиці запроваджували політику влади щодо релігійних організацій.

Механізм поступової ліквідації протестантських об'єднань був започаткований ще на початку 1920-х рр. Активність влади у цій справі залежала від політичної кон'юнктури, яка на початку 1920-х рр. для відкритої конфронтації була ще несприятливою. Проте фундаментальні чинники більшовицько-радянської політики (невідповідність слів і діла, домінування демагогії та цинізму в судженнях про релігію тощо) вступили в дію від самого початку антирелігійної кампанії. У країні стала нормою практика розходження змісту широкомасштабних декларацій і таємних циркулярів, що визначали практичні дії офіційних органів. Якщо в державно-правовій сфері більшовики були змушені декларувати віротерпимість, то на практиці їх ставлення до релігії визначалося партійними постановами, «закритими» інструкціями, службовими записками найвищих посадових осіб тощо. Особливо виразно цей процес виявився на прикладі організацій протестантів (євангелістів).

УСРР на початку 1920-х рр. формально залишалася самостійною республікою, але державно-церковні відносини на її території розвивалися за тією ж схемою, що й у СРСР в цілому. В 1920 р. уряд республіки ухвалив постанову «Про узгодження законодавчої практики УСРР та РСФРР в питанні про відокремлення церкви від держави». Планомірний наступ на релігійні організації започаткував восьмий з'їзд РКП(б), що відбувся в березні 1919 р. У його резолюції визначалися принципи взаємин держави та церкви, які фактично тлумачилися як основа для перегляду й ревізії проголошеної раніше свободи совісті¹.

У серпні 1921 р. відбувся пленум Центрального комітету (далі – ЦК) РКП(б), на якому більшовики започаткували вивчення та облік організацій протестантів – сектантів (*така назва щодо протестантів вживалася в частині офіційних документів та наукової літератури радянського періоду – Авт.*)².

У 1922 р. вийшла «Директива ЦК РКП(б) радянським і партійним органам у питанні про ставлення до сект і політики щодо релігійних груп узагалі», де говорилося про необхідність і доцільність прямого втручання державних органів у релігійні питання³. Того ж року більшовицьке керівництво направило місцевим владним структурам таємний лист,

¹ Критика релігійного сектантства (Опыт изучения религиозного сектантства в 20-х – начале 30-х годов): Сборник ст. под общ. ред. А.И. Клибанова. Сост. Г.С. Лялина. Москва: Мысль, 1974. С. 12.

² Ibid. С. 14.

³ Пашенко В.О. Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки. 20-30-і рр. ХХ ст. Полтава: Вид-во «Полтава», 1995. С. 38–39.

в якому наголошувалося на недопущенні проведення «загальних з'їздів усіх сектантських груп і громад, ураховуючи наявність у їх середовищі певних буржуазних та антирадянських організацій». При цьому рекомендувалося зіштовхувати між собою різні релігійні течії, щоб у взаємній боротьбі вони «дискредитували й топили один одного»⁴. У прийнятих червневим 1923 р. пленумом ЦК КП(б)У «Тезах з антирелігійної пропаганди» підкреслювалося, що стосовно протестантів «менш за все діють репресії та механічні засоби» і що «їх можна й потрібно застосовувати в тих випадках, коли робота сектантів безпосередньо виявляє їх як ворожі радянській державності елементи...»⁵.

Продовжуючи роботу, спрямовану на «розкладання сектантства», ЦК РКП(б) у 1923 р. залучив до цього правоохоронні органи – Державне політичне управління (далі – ДПУ), надаючи відповідні доручення: «...7) щодо сектантів лінію боротьби потрібно змінити на більш тверду та рішучу, всі незареєстровані громади ліквідувати, керівників вислати за кордон; 8) не допускати ввезення сектантської літератури із-за кордону й не дозволяти їм видавати друковані органи в Росії; 9) не допускати релігійну пропаганду, яку здійснюють сектанти через... проповідників; 10) використовувати всі засоби для дискредитації сектантів у політичному та моральному відношенні...»⁶. У 1924 р. ЦК КП(б)У прийняв нові тези з антирелігійної пропаганди, де зазначалося чергове завдання – «найважливіше вивчення сектантства й нагляд за ним»⁷.

У 1925 р. рекомендації більшовицького керівництва щодо боротьби з протестантськими союзами в Україні стають більш конкретними. Схвалені рішення про «бажаність розколу серед сектантства в питанні ставлення до радянської влади», про обов'язкову реєстрацію всіх наявних громад протестантів. Дозволялося існування «всеукраїнських сектантських об'єднань», їх окружних і районних об'єднань, але за умови дотримання ними радянських законів. Наголошувалося на встановленні негласного контролю над здійсненням обрядів, дозволяючи їх після санкції місцевої влади⁸. Всеукраїнська антирелігійна комісія (далі – ВАК, створена в 1922 р.) внесла деякі доповнення до зазначених рішень, вказуючи на необхідність проведення «роботи по захопленню впливу в найбільших сектантських громадах». Рекомендувалося створювати окружні об'єднання лише там, де «верхівка секти буде взята під повний контроль»⁹.

Рішення більшовицького партійного керівництва у вигляді директив направлялися тим місцевим органам влади, які безпосередньо контактували з релігійними організаціями. Чисельність цих органів, їх склад, приналежність до тих чи інших урядових підрозділів упродовж 1920-х рр. постійно змінювалися. З установленням радянської влади вся робота у сфері релігії, зокрема й антирелігійна пропаганда, проводилася апаратами політпросвіт під безпосереднім ідейним керівництвом відділів агітації і пропаганди (агітпропів) парткомів¹⁰.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 748. Арк. 85, 161, 162.

⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1772. Арк. 13.

⁶ Архивы Кремля. В 2-х кн. Кн. 2: Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. Новосибирск-Москва: «Сибирский хронограф», «Российская политическая энциклопедия», 1998. С. 345, 346.

⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1839. Арк. 36-37.

⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2007. Арк. 26; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 66. Арк. 112-113.

⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2006. Арк. 17.

¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 748. Арк. 56-57.

У червні 1921 р. у складі Наркомату юстиції (далі – НКЮ) був утворений ліквідаційний відділ. У губерніях і повітах цю роботу спочатку виконували підвідділи або столи при губ'юстах, а також виконкоми місцевих рад¹¹. Із серпня 1921 р. при місцевих губ'юстах почали створюватися ліквідаційні комісії¹².

У вересні 1922 р. згідно з постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (далі – ВУЦВК) відбулася реорганізація Відділу по відокремленню церкви від держави. Він та його місцеві органи переходили у відання адміністративних відділів Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС), на який поклалися функції щодо подальшого запровадження декрету¹³. Наступного року ліквідкоми при НКВС були перейменовані у відділи культур¹⁴. Серед багатьох завдань, покладених на них, звернемо увагу на такі, як «спостереження за всіма громадами релігійного характеру, ведення обліку сектантства в Україні, закриття молитовних будинків, нагляд за недопустимістю викладання в різних навчальних закладах предметів, пов'язаних із релігійним вченням»¹⁵.

ВАК стала керівним центром всієї антирелігійної роботи. Персональний її склад, особливо в перші роки діяльності, часто змінювався, але посадовий залишався. До нього, як правило, входили представники від НК освіти, НК юстиції, НКВС, ДПУ, комсомолу, профспілок та ін. Очолював комісію член ЦК партії¹⁶. У губерніях при парткомах теж створювалися антирелігійні комісії, які в 1925 р. у зв'язку зі змінами в територіально-адміністративному поділі країни були реорганізовані в окружні. На регіональні антирелігійні комісії поклалися завдання «координувати діяльність організацій, які займалися антицерковною політикою, наглядали за правильним утіленням у життя політичної лінії партії щодо різноманітних релігійних угруповань, спостерігати за виконанням директив ВАК»¹⁷.

Наявність структур різного рівня й підпорядкування, ідентичність їхніх функцій та відсутність чіткого розмежування між ними обов'язків негативно позначалися на результатах антирелігійної роботи, оскільки в деяких випадках вони дублювали дії одна одної, або, навпаки, залишали без уваги певні ділянки роботи, сподіваючись на виконання їх іншими структурами. На результати роботи відділів культур та інших установ із подібними функціями відбивалася й відсутність кваліфікованих кадрів. Частина працівників узагалі не мала чітких знань про те чи інше релігійне вчення. До того ж нерідко ведення релігійних справ було додатковим навантаженням до основної роботи. Це спричиняло часті зміни керівників та інспекторів відділів культур, що впливало на їхню кваліфікацію¹⁸. Названі «недоліки» в роботі місцевих владних структур негативно

¹¹ Єленський В.Є. Здійснення в УСРР декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» в перші роки соціалістичного будівництва // Український історичний журнал. 1988. № 3. С. 121-129.

¹² Держархів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. 1503. Оп. 1. Спр. 75, Арк. 172; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 8. Оп. 1. Спр. 768. Арк. 9.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1085. Арк. 19; Держархів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 203. Оп. 1. Спр. 1964. Арк. 5-6.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2184. Арк. 4.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 48. Арк. 28зв.

¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2006. Арк. 8.

¹⁸ ДАХО. Ф. 845. Оп. 2. Спр. 411. Арк. 28; ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 267. Арк. 45.

позначалися й на їхніх взаєминах із євангелістами, оскільки, перетворюючись у недопустиму «творчість», призводили до порушення законодавства, до утисків та зловживань щодо віруючих.

Одним із постійних завдань було проведення кількісного обліку протестантських організацій та збір даних про їхній внутрішній стан. Перші спроби провести облік протестантських громад більшовики здійснили ще в 1921 р., але більш-менш системним він став лише після 1923 р., коли вийшов відповідний циркуляр ЦК РКП(б)¹⁹. Форми збору інформації про організації протестантів були різноманітними. Спочатку це робилося переважно через правоохоронні органи, спецслужби. Згодом для дослідження протестантських громад влада створила спеціальні комісії, які під приводом вивчення культурного та соціального складу села вступали в безпосередній контакт із віруючими, виявляли їхні потреби, вивчали соціальний склад тощо. Таким комісіям «у жодному разі не дозволялося проводити антирелігійну пропаганду» та афішувати «причетність до їх роботи партійних органів»²⁰. Із середини 1920-х рр. поширилася практика, коли відомості про кількісний склад та становище протестантських громад місцева влада вимагала від їхніх керівників²¹.

Втім, незважаючи на докладені зусилля, влада визнавала, що суттєвих зрушень у дослідженні, облікові євангелістів до середини 1920-х рр. не відбулося. Тому в 1925 р. з'явилися нові «інструкції» щодо цього, зокрема – циркуляр ЦК РКП(б) за № 78 «Про сектантський рух й антирелігійну пропаганду», в якому говорилося, що «у зв'язку із зростанням сектантства» потрібно провести його облік за новою схемою (*передбачала 16 пунктів – Авт.*)²² Головну відповідальність за виконання даного рішення було покладено на відділи культів НКВС. Однак проблема кадрів, про яку ми вже говорили, та низький рівень виконавчої дисципліни призводили до того, що розпорядження центральної влади на місцях виконувалися мляво й несумлінно. У другій половині 1920-х рр. партійні директиви про повторний облік та дослідження протестантських громад виходили майже щорічно²³.

Тісно пов'язаною з обліком релігійного руху була реєстрація громад усіх культів. Відомості про першу спробу такої реєстрації маємо в 1920 р.²⁴ Масовою вона стала після виходу постанови ВУЦВК від 1922 р. «Про реєстрацію товариств і союзів, які не переслідують мету отримання прибутку». До названих організацій були віднесені й протестантські. Інструкція НКВС «Про порядок реєстрації релігійних товариств» була видана у 1923 р.²⁵ Обов'язки реєстрації покладалися на Міжвідомчу комісію у справах товариств та союзів (МЕКОСО), яка працювала при НКВС.

¹⁹ ДАПО. Ф. П-9032. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 87, 90.

²⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1845. Арк. 2; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1917. Арк. 10.

²¹ ДАХО. Ф. 203. Оп. 1. Спр. 514а. Арк. 125; Держархів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. 324. Оп. 3. Спр. 44. Арк. 77.

²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7519. Арк. 7-8; ДАПО. Ф. 9032. Оп. 1. Спр. 122. Арк. 11.

²³ Держархів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 2412. Арк. 5; ДАПО. Ф. Р-2068. Оп. 1. Спр. 455. Арк. 3, 12, 17; ДАПО. Ф. Р-2068. Оп. 1. Спр. 458. Арк. 42; ДАПО. Ф. Р-2068. Оп. 1. Спр. 459. Арк. 31; ДАХО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 14.

²⁴ ДАОО. Ф. 2106. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 263.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 3. Спр. 348. Арк. 4-5.

За офіційною статистикою в радянській Україні загальна кількість узятих в 1924 р. на державний облік організацій віруючих становила близько 20-30% від їх реальної кількості. Щоправда, в окремих регіонах показники були вищими. В Одеській губернії, зокрема, вони дорівнювали 52%, але з них «сектантських громад були одиниці»²⁶.

Ухилення релігійних громад від реєстрації змусило НКВС видати циркуляр за № 72 від 1924 р., в якому місцевим органам пропонувалося зменшити кількість вимог під час проведення державного реєстру. Водночас головними засобами залучення віруючих до реєстрації залишалися примусові. Наприклад, працівники ДПУ притягували до відповідальності керівників протестантських громад і забороняли проводити з'їзди їх організацій в разі відсутності зареєстрованого статуту²⁷. У 1925 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення про «необхідність обов'язкової реєстрації усіх сект»²⁸.

Проте реєстрація та наявність статуту не давали громадам повноти свободи діяльності, віруючі не завжди отримували дозвіл на зібрання, оскільки їм могла відмовити будь-яка місцева влада, яка мала відповідні повноваження²⁹. Так, наприклад, місцеві адміністративні відділи вчасно не відповідали на клопотання віруючих про скликання з'їзду, що ставало причиною його перенесення або скасування³⁰. Нерідко виконавчі комітети відмовлялися засвідчувати підписи на мандатах, виданих делегатам з'їздів, або незаконно вимагали за це плату³¹. Інколи місцеве керівництво застосовувало й силові заходи, щоб перешкодити організації з'їздів. Наприклад, напередодні з'їзду Мелітопольського об'єднання баптистів (листопад 1927 р.) органи ДПУ заарештували двох членів його правління, в результаті центральна доповідь не відбулася й порушилася вся організація роботи з'їзду³².

Важливою умовою для діяльності громад віруючих залишалися молитовні будинки, будівництво та функціонування яких також регламентувалися державним законодавством. Зокрема порядок передачі молитовень у безкоштовне користування релігійних товариств був установлений ст.15 декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» та ст.ст.18-26 інструкції НКЮ, НКВС і НКО від 10 листопада 1920 р. У цих документах держава декларувала право віруючих на безперешкодне проведення богослужінь³³. У 1923 р. ВАК вказала відділам культів НКВС «розробити заходи з остаточної ліквідації домових церков та інших нелегальних приміщень» в усіх релігійних культурах³⁴. Нерідко церкви та молитовні будинки зачинялися за допомогою військ червоної армії³⁵. Усе це подавалося не як релігійні гоніння, а мотивувалося такими факторами, як квартирна криза, турбота про підвищення культурного рівня населення тощо.

²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1846. Арк. 24; ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2547. Арк. 198.

²⁷ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2180. Арк. 21; ДАХО. Ф. 536. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 117-118.

²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 58. Арк. 40зв.

²⁹ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2180. Арк. 108; ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 263. Арк. 72-74; ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1059. Арк. 8, 12.

³⁰ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2234. Арк. 1.

³¹ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2180. Арк. 21.

³² ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 264. Арк. 108.

³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 216. Арк. 19.

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1388. Арк. 179.

³⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1842 Арк. 3; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1811. Арк. 80-81.

Декларативно держава надавала віруючим право на будівництво «молитовних будівель культу» та добудову незавершених. Для цього релігійним товариствам дозволялося збирати кошти³⁶. Однак, як правило, будівництво свідомо гальмувалося місцевою владою, яка часто зволікала з наданням дозволу на забудову³⁷. Наприклад, 29 серпня 1924 р. НКВС направив циркуляр № 48 про те, щоб місцева влада не задовольняла прохання громад віруючих на будівництво молитовень, оскільки «в неврожайний рік це може негативно позначитися на надходженнях до державного бюджету»³⁸.

З усіх державних законодавчих і підзаконних актів та партійних документів, які регламентували діяльність протестантських та інших церков, мабуть, чи не найбільше стосувалося «служителів культу». Згідно з інструкцією НКВС від 1925 р., священнослужителів усіх віросповідань брали на облік за місцем їхнього проживання³⁹. У 1926 р. Антирелігійна комісія при ЦК ВКП(б) затвердила «Практичні пропозиції щодо сектантства», в яких «обмежила діяльність проповідників (благовісників) і пресвітерів територіально, закріпила їх за місцем роботи до певного району чи общини...»⁴⁰. Відтоді, виїжджаючи за межі свого регіону для виконання релігійних обрядів, священнослужителі зобов'язані були зніматися з обліку та ставати в тому місці, куди вони прибули. Ускладнення пересування священників негативно позначалося на зв'язках між організаціями, спричиняло їхню ізоляцію, а отже, руйнувало внутрішню єдність протестантських союзів.

У 1926 р. НКВС ухвалив постанову, згідно з якою іноземним громадянам заборонялося проповідувати на території України⁴¹. Так влада намагалася обмежити спілкування місцевих протестантів з їхніми одновірцями за кордоном, а також зменшити ймовірність привнесення звідти нових релігійних учень і популяризації існуючих. Керівники протестантів зауважували, що переважна більшість їх священнослужителів не належала до категорії служителів культу, оскільки не знаходилася на утриманні віруючих і займалася суспільно корисною працею. Правління Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів у 1927 р. звернулося до центрвиборчкому з клопотанням не позбавляти такі категорії керівників своїх громад виборчих прав⁴². Однак це звернення влада не задовольнила.

Від самого початку свого правління більшовики почали застосовувати щодо священнослужителів адміністративні засоби впливу: від взяття розписок про дотримання відповідних вимог влади⁴³ – до арешту⁴⁴. Так, голову Середньо-південного об'єднання баптистів О. Букресва заарештували за те, що очолювана ним організація не зареєструвала вчасно статут. Хоча згідно із законодавством, «служитель культу» не ніс за це відповідальності, вона покладалася на фундатора громади або її уповноваженого⁴⁵. Поряд з

³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2006. Арк. 7; ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 3. Спр. 348. Арк. 7.

³⁷ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 266. Арк. 65, 67, 77–79.

³⁸ ДАОО. Ф. 1430. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 64.

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1051. Арк. 22.

⁴⁰ *Нежний А.И.* Комиссар дьявола. Москва: Протестант, 1993. С. 133.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1051. Арк. 7.

⁴² ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1053. Арк. 19.

⁴³ ДАПО. Ф. П-9032. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 82.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 1216. Арк. 121, 122; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 6. Арк. 51.

⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 966. Арк. 36.

іншими засобами авторитарного впливу на священнослужителів була їх висилка. Органи ДПУ пропонували партійному керівництву відвести для неї особливе місце в антирелігійній боротьбі, оскільки при обшуках в «антирадянських елементів» зрідка вдавалося знаходити компрометуючий матеріал, який міг би слугувати вагомим доказом для гласного суду, а отже, для більш жорстокого покарання. Тому краще було б «небажаних елементів» без суду та слідства висилати за межі республіки⁴⁶.

На початку 1920-х рр. утиски щодо протестантських священнослужителів, та й узагалі віруючих, стали масовими, про що неодноразово повідомлялося у спецдонесеннях НКВС та ДПУ⁴⁷. Центральна влада змушена була реагувати на ці сигнали: у 1923 р. ВУЦВК розіслав усім губвиконкомом циркуляр, в якому повідомлялося: «...неодноразово надходять скарги від сектантів (євангельських християн, баптистів та ін.) на незаконні й навіть злочинні дії органів місцевої радянської влади. Молитовні будинки сектантів відбираються для власних потреб. Голови сільвиконкомів самочинно вдираються до них під час молитовних зборів, лаються, нищать релігійну літературу. Голови волвиконкомів забивають до крові сектантів, відбирають у них хліб, не даючи ніяких розписок. На підставі вищесказаного ВУЦВК пропонує губвиконкомом пояснити представникам місцевої влади, що сектанти мають в УСРР такі ж права, як й інші віруючі. Під час богослужінь і молитовних зборів представники влади не повинні проводити жодних арештів, не повинні розганяти ніяких зібрань, навіть якщо ці товариства ще не є зареєстрованими...; за побиття сектантів і здирництво над ними та за інші злочини винні будуть притягнуті до суду»⁴⁸. Проте подібні «звернення» на практиці швидше за все не виконувалися, залишаючись декларацією, оскільки повідомлення про зловживання місцевої влади не припинялися. Насправді вони стали наслідком двоїстості радянського законодавства про культу, де таємні документи були вагомішими за офіційні декрети та постанови.

Наприкінці 1920-х рр., не дивлячись на вжитий арсенал антирелігійних заходів, політичне керівництво держави змушене було визнати, що головної мети – знищення чи хоча б припинення зростання прихильників релігії, особливо у середовищі протестантів, – досягнуто не було. Не бажаючи миритись із зростаючим впливом протестантських та інших конфесій, влада наприкінці 1920-х рр. розпочинає черговий наступ. На всесоюзній нараді працівників відділів агітації і пропаганди у травні 1928 р., у зв'язку зі зміною державного політичного курсу щодо релігії, протестантським та іншим конфесіям більшовицьке керівництво причепило новий ярлик – «єдині легальні буржуазні організації в СРСР»⁴⁹.

Найвідчутнішого удару по всій організаційній структурі та діяльності протестантських й інших церков завдала постанова ВЦВК та РНК РСФРР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання». З прийняттям цього документа закінчується період загалом теоретичної, пропагандистської боротьби влади із протестантами, якому було притаманне

⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 1. Арк. 30; Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). Спр. 74156. Арк. 23в.

⁴⁷ ДАОО. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1605. Арк. 28; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 34. Арк. 102-103; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2684. Арк. 23; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1811. Арк. 80-81.

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2185. Арк. 19.

⁴⁹ Митрохин Л.Н. Баптизм и современность (философско-социологические очерки). Санкт-Петербург: РХГИ, 1997. С. 388.

ще офіційно незатверджене застосування політики адміністрування. Постанова показала, що більшовицька влада перейшла до рішучих дій проти релігійних конфесій.

На підставі всього сказаного ми дійшли таких висновків:

– дослідження та облік протестантських громад у радянській Україні розпочалися з 1921 р.; початок безпосередньої боротьби влади з ними датується 1922 р., коли партійне керівництво дало відповідні настанови органам ДПУ, саме з цього часу розпочалося загалом системне вивчення протестантизму;

– значна кількість законодавчих і підзаконних актів, які регулювали державно-протестантські відносини, численні інструкції до них, а також постійне їх «удосконалення» негативно позначалися на ефективній життєдіяльності громад, загалом, гальмували їх розвиток; законодавство про релігійні культу за своєю суттю було фактично антирелігійним;

– двоїста, лицемірна політика більшовицького керівництва щодо релігійних організацій в офіційних і таємних документах сприяли зростанню зловживань щодо протестантів на місцях;

– значну частку роботи у боротьбі з протестантськими організаціями виконували органи ДПУ та НКВС, керівники яких у 1920-ті рр. ще намагалися прикривати свою діяльність «боротьбою з контрреволюцією» (до числа якої були віднесені й віруючі).

Roman Sitarchuk, Vasyl Fazan

Main Foundations of Party and State Policies Toward Protestant Organizations in the Soviet Ukraine in the 1920s

Abstract: The studies of state-church relations in the multiconfessional Ukrainian society in general and protestant movements in particular actualize the new scientific interpretation of the state religious policies on different stages of the development of the historical past and the modernity. The research is based on the works of religious academicians and archive materials of two central and four regional archives of Ukraine. The author analyses the policies of the Soviet government towards the unions of the Seventh Day Adventists, Baptists, Evangelists, and the Christians of Evangelical Faith (Pentecostals) in the Soviet Ukraine in the 1920s which is the period especially rich in events as the process of institutionalization of the Protestant organizations was taking place at the time. The above-mentioned confessions can be regarded as a single whole – Protestants (Evangelists) as the legislation aimed at them, the measures taken by the state institutions and the intelligence agencies have the common political and ideological basis.

The work shows the evolution of the Soviet legislation on cults and the closely related policies of the Bolshevik party which regulated all the activities of the Protestant organizations. The study encompasses the work of those state / party structures which implemented the governmental policies towards religious organizations.

The mechanism of gradual liquidation of the Protestant unions was put in action in the early 1920s taking into consideration the societal conjuncture. The fundamental factors of the

Bolshevist-Soviet policies were formed: discrepancies between words and actions, domination of demagoguery and cynicism in opinions on religion, etc. There was the practice of contrast between the word of the large-scale declarations and the secret circulars which determined the practical actions of the official bodies and led to the increase in abuse of the Protestants in the field.

A significant number of legislative acts and by-laws regulating state and Protestant relations, numerous instructions for them, and their constant “improvement” affected the life of communities and stalled their development in general. The legislation on religious cults was antireligious in its essence.

Keywords: authorities, community, directives, legislation, measures, instructions, evangelicals, evangelists, organization, policy, Protestants, repressions, sectarians, intelligence agencies, persecution